

БИЗ (ВА) СИЗ

Туркистон турмушиндан олинуб ёзилгон 4 пардалик фожиа.

БИРИНЧИ ПАРДА

Туркистон турмушига мувофиқ бежалган уй кўринур.

Уйнинг бир чеккасида бир этажеркада китоблар,
уч устул, бир устол қўйилгон бўлур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Камол — Ёвропода ўқуб келгон йигит, 25 ёшинда.

Каримбой — йигитнинг отаси, эски фикр, 50 ёшинда.

Жамол — йигитнинг онаси, эски фикр, 45 ёшинда.

Али — йигитнинг укаси, чапани, 21 ёшинда.

Ҳабиба — йигитнинг синглиси, 16 ёшинда.

Сарвар — даллол хотун, совчи, 50 ёшинда.

Мулла Фулом — йигитнинг тоғаси, мутаассиб мулла,
40 ёшинда.

Аҳмад — йигитнинг ҳамфикр ўртоғи, 23 ёшинда.

Камол устудда ўлтуруб, китоб мутолаа қилуб
тургон ҳолда парда очилур.

Камол (*Китобни ёнуб, ўрнидан туруб, у ёқ-бу ёқга юруб*).
Ажабо! Мен қандай бир қизиқ ҳолларга қолдим. Тўрт томоним ҳам ўт. Кеча-кундуз ўртаниш, ёнишдан бошқа бир нарса йўқ. Бу жаҳаннам тешигиндан бошқа янгилик тешиғи ҳеч томондан кўринмайдур. Кўрунмоқ эҳтимоли ҳам йўқ. Кошки боргон еримдан бу мотамхона элимга, юртимга келмагон бўлсам эди. Бу хурофотлар уяси бўлуб, чуруб, билжираб кетгон эски турмушни кўрмагон бўлур эдим. Ўн йил ичинда Ёвропода ўқуб юргон вақтимда Туркистон аллақанча ўзгаргон, (унда) маданий ҳаёт ўрнашгон деб эшитгон эдим. Африқо, Амриқонинг ваҳшийлари маданият, янги турмуш орқасидан чолишгон ҳолда бизнинг Туркистон болалари ҳам унча-мунча йўлга киргон, ўзгаришлар орқасида тараққийга қадам босгондур деб ўйлагон эдим. Ҳайҳот, бу фикримда зўр янглишгонман, хато ўйлагонман. Ўзгариш бизнинг элнинг кўчасидан ўтгон. Фақат ўзгариш кўчада-

гина бўлгон. Аммо турмушда, уй ичида зиғирча ҳам ўзгариш йўқ. Ҳамон эски ҳаммом, эски тос. (*Устолға ўлтуруб.*) Оҳ... Мен қайғуларимни, дардимни, ҳасратимни ким(га) айтай, ким(га) сўйлай?! Бечора Фузулий демиш:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўқ, ҳамдард йўх, душман қавий, толеъ забун.

Мен Ёврүпода турғон вақтимда тарбия кўргон оилалар ичинда маданий турмушга ўргануб, одат қилуб қолғон эдим. Эмди мунда келуб, бу хурофотга ботғон, чуриғон турмуш ичида ўралиб қолдим. Бутун бир оила ичинда ўзимдан бошқа менга ҳамфикр киши йўқ. Фикр ва маслак жиҳатидан отам, онам, укам, қариндош-уруғим — ҳаммаси менга душман. Турмушда, ишда, сўзда орамиздаги алоқа ўт билан сувдек бир-бирига зид, тескари. Мен тегирмондан келсам, булар дўлдан келадур, мен осмондан савол қилсам, булар арқондан жавоб берадур. Бутун сўзларимиз-да ав(б)ошнинг кафшига ўхшаш пойма-пой. Турмушимизга ўрнашғон хурофотларни тушундурмоққа қаттуғроқ киришсам, ҳаммалари бирдан хахолашуб, мени масхара қилуб кулишалар. Келинг, мана бу ўз фойдасин билмағон, гапга тушунмағон, келажакни куйламағон кажбаҳс одамлар билан сўйлашуб кўринг — минг жонингиздан бир жонингизни ҳам қўймас, ҳар қандай зўр ва ақлик миянғиз бўлса ҳам қоқиштируб қўлингизга берар. Булар билан кўброқ алоқада бўлсанғиз, ё ўзлариға ўхшаш тўкум-табиат, ё миянғизни айнатуб, жинни қилуб, оёғингизга кишан солуб, қараб ўлтурушдан ҳам тоймаслар. Шоир демиш:

Эй табъи нозукат, ки ту бар ман бало шуди,
Тўкум табиатон ҳама дар айшу ишратаст.

Эмди, нима қилмоқ керак? Бурунни сассуғ деб кесиб ташлаб бўлмайдур. Мен ўзимга лозим билдим, жазм қилдим, булар билан турмушда қатъий кураш ясашга. Бу курашда ё мен енгармен, ё улар. Агарда мен енгсам, бутун бир оилани тузатғо(н) бўлурмен. Агар улар менга ғолиб кесалар, бўладурғони бўлар. Шоир демиш:

Бир-ики кунда муродингча фалак айланмаса,
Доимо бир йўл билан кетмас бу даврон чекма ғам.
Гарчи манзилдур хатарлик ҳам йироқ мақсудимиз,
Ҳеч йўл йўқдурки бўлмас унда поён, чекма ғам.
Ҳар кишида бир гараздур, ҳар кўнгулда бир хаёл,
Ҳар ким ўз уммидининг қурбони, Ҳижрон, чекма ғам.

Ҳарҳолда умидсизланув ўринсиз. Қўлдан келгунча булар билан тортишувга тўғри келадур. Тортишмоқ керак. Ёвропо олимлари «дунёда мумкин эмас иш йўқ», дерлар. Инсон дунёга емак-ичмак учун келмайдур. Ҳақ йўлда ишламак, ҳақиқатни юзага чиқармак учун келадур. Мана, бизнинг орамиздаги курашлардан бири, биринчиси ҳам энг зўридан бир шингил эшитинг: Мен эмиш, ўн йил Ёвропода ўқуб келгон бир йигит, ўқумагон, кўзум билан кўрмагон бир қизни олар эмушман. Бориб кўришуб келуб, менга лўли эшагини мақтагондек мақташадур. Ким билсун, ул қиз ҳур ё пари каби чиройликдур, ё дев шаклда сигир каби бир махлуқдур. Ҳозирда менинг қошимда бу уйланув масаласи ҳаёт-мамот қаторида турадур. Уйланмайман десам, ўз йўлимга қўймайдурлар. Билган-кўрганларимни олиб беринг десам, бирини отаси йўқсул, бирини ўпоқ, бирини сўпоқ дейдурлар. Ишқилуб кўблашуб кўмаклашуб, ўз дўмбираларига мени ўйнатмоқчи бўладурлар. Қисқаси, бир нодон, жоҳила қизни менга олиб беруб, ёш умримни хазон, турмушимни тўзон қилмоқчи бўладурлар. Хайр, боқолим, галаба кимнинг томонида бўлур.

К а р и м б о й (эшикдан кируб, кўрфачага ўлтируб). Қани, ўғлум, бери келинг, курсидан тушинг. Мени ёнимга келинг. Кўб ўзбошимчалик қилманг. Ота-она деган ганимат. Бизни(нг) сизга бойлаб қўйгани йўқ. Кечаги гапга узил-кесил жавоб беринг.

Камол келуб, отасининг ёнида тиз чўкуб, ўлтурар.

Ўғлум, боядан бери ёлғуз уйда ўзингиз билан ўзингиз, жинни кишидек нималарни сўйлавогтан эдингиз? Одамларнинг «ўқуғон кишилар ақлдан адашар» деган сўзлари тўғри экан. Бизнинг халқ мундай қоронғу уйга кириб олуб, ўзи билан ўзи сўйлашадургон кишиларни «овсар, тентак» деб айтадурлар. Қани гапуринг, ўғлум. Бугун эрта бирла онангиз холангиз бирлан Ортуқбойнинг қизига боруб унашуб, оқ ўраб келғони ош-сув қилуб кетди. Ҳозир келишуб қолса керак. Аввалги фикрингиздан қайтинг. Юрт-эл ичинда отангизни гарданини хам қилуб, шарманда қилманг, ўғлум.

К а м о л. Отажон, кеча мен сизга айтмадимми, кўзум билан кўрмагон, билмагон, синамагон қизни олмайман. Тагин нима қилиб бекорга овора бўлуб, оқча-чиқим қилуб онамни юбордингиз?

Каримбой. Мен биламен, подшоҳни хуши қурбақага тушгандек, сени хушинг амакинг Салим қурумсоқнинг қизига тушибдур. Мен Ёвропода ўқудим, деб кўнглингга келган номаъқулчиликни қила берасанми? Шариатда ҳам тавфиқ деган гап бор. Боболаримиз тенг тенги билан, тезак қопи бирлан, демишлар. Ул камбағал Салим қуруқ билан бизнинг оромизда ер била осмонча фарқ бор. Хотун деган нарса эрнинг чўриси бўладур. Мана шул чаҳор девор ичида ўлтуруб, ош-сувга, эрнинг йиртиқ-ямоғига яраса бўладур.

Камол. Отажон! Сизнинг назарингизда хотун бизга чўри бўлса, менинг назаримда эрдан хотуннинг мартабаси улуғ. Бутун бир оиланинг тарбияси, ёзмуш саодати уй бошлуғи бўлгон хотун қўлида бўладур. Боболаримиз «хотуннинг яхшиси Хитойнинг божингири» демишлар. Сўзнинг қисқаси, нима қилсангиз қилинг, мен синамаган қизни олмайман.

Шул вақт эшикдан Жамол, Саломат, Сарвар кирар.

Фаранжиларин қўйишуб, қаторга ўлтиришулар.

Жамол. Отаси, суюнчи беринг, Худога шукур, Сарвар хола Ортукбойни ҳар хил гаплар билан зўрға унатди. Мана, оқ ўрашуб келдук. (*Қўли билан бошидаги дока рўмолни кўрсатур.*) Отаси, нучук Худо ярлақаб кесакдан ўт чиқгондек ўглингиз бирлан гаплашиб ўтирубсиз?

Сарвар. Бой, энди бизни хизматни тўла қиласиз, Ортукбой пирга қўл берган мўмин, мусулмони комил одам экан. Қизи бўлса, қўй оғзидан чўп олмагон, ёввош, мулойим, беш вақт намозини канда қилмайдургон жуда яхши бола экан. Бир оз тикиш-чатишга, ош-сувга камроқ уннаган, нўноқроқ экан. Ўзи ҳали ёш, энди 18 га киргон экан. Эрка ўскон, бойвучча қиз-де, сизнинг даргоҳингизга келса, қайинонасини турткисини еб, билмаган ишларини ўрганиб кетар. Ишқилиб қўша қарисун.

Саломат. Ортукбой Каримбойнинг ўзи яхши одам. Мусулмони комил, локин ўғли Ёвропода ўқуғон, калтадум, баришналар билан қўлтуғлашиб юришга ўргангон, намоз-ниёздан узоқроқ деб эшитаман, менинг қизим билан умри мурса қилолмас, деб кўб тихирлик қилуб, бизларни кўб қийнади. Сарвар хола билан икимиз ёлғон-яшшуғлар билан қўйинини пуч ёнғоқға тўлдируб, йўқ, Камол зурриётига тортган, беш вақт намозини тарк қилмайди, шалп-шулп юрмайди, мўмин-қовул, хуснига боқса одам

тўймайдурғон, жуда яхши бола, деб Ортуқбойни аранг унат-дук. Катта тўйни ҳам тездан жўнатадигон бўлуб, кечқурун никоҳ бўладурғон қилуб келдук. Бой, энди Худо сизни ҳамёнингизга қувват берсун. Ортуқбойни гапини мазмунига қарағонда, тўйни котта оладигонга ўхшайдур. Нима қилади дейсиз, бой. Сизга ҳовуздан бир челак сув олгандек габ, кори хайрга Худо ўзи еткузади. Ишқилиб, айтинг-айтинг, қўша қарисун, туп қўюб, фалак ёзсун, увалик-жувалик бўлсун.

Али Мулла Фулом билан бирга саломлашуб кирурлар.
Мулла Фулом бой ҳам жияни билан кўришуб ўлтирар.

Али. Ота, тоғамни уйларидан тополмай, боруб дўконларидан айтиб келдим.

Каримбой. Жуда яхши, бор, отларга хашак сол, боруб гузардан гўш, сабзи олуб кел.

Али «хўб» деб, чиқуб кетар.

Мулла Фулом. Бой, тўйларингиз муборак бўлсун. Алидан эшитуб, кўб хурсанд бўлдим. Ортуқбойга куда бўлибсиз, жуда яхши бўлибдур. Худо зиёда қилсун.

Каримбой. Куда бўлишга бўлдук, аммо яхши бўлдим, ёмон бўлдими, уни мана бу жиянингиздан сўранг. Билмадим, жиянингиз Ёврүпода ўқуб келуб, ота-бобомиздан қолгон урф-одатларимизнинг ҳеч бирин ёқтурмайдур. Бутун бир шаҳарнинг қизи бул жанобга маъқул эмас. Аммо жиянингизни ройига қўйсангиз, уйимизни жиннихона қилмоқчи. Ул Салим қуруқнинг қизи Марямни олмақчи. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ул бизни тенгимизми? Бу ўзбошимча жиянингиз мени бутун обрўйимни ер билан яксон қилмоқчи. Мана, опаларингиз бугун бориб Ортуқбойга куда бўлуб, оқ ўрашуб келди. Локин масала ҳали жиянингиз назаринда ҳал бўлғони йўқ. Ул ҳали узил-кесил жавоб бергани йўқ. Бул кажбахс жиянингизни сиз кўндурмасангиз биз асло кўндуролмадук.

Ҳабиба патнусда нон, дастурхон, чой олиб кируб қўюб кетар.
Жамол чой қуюб, нон ушатишуб, еб-ичуб ўлтурарлар.

Фулом. Қани, жиян, гапуринг-чи, Ортуқбойни қизини Салимбойни қизидан қай ери кам? Ортуқбой бўлса, бутун юртга, элга маълум. Дастархонлик, обрўйлик, қизига бор-йўғини сарф қилуб, мол қилғон. Аммо Салимнинг қизининг бошидаги сочидан, оғзидаги тишидан бошқа бир нарсаси йўқ.

К а м о л. Тоғажон, сизлар кўблашуб менга хотун олиб беришмоқчимусиз ёки дастархон, обрў, мол олиб беришмоқчимусиз? Менинг қошимда давлат, мол, обрўнинг уч пуллик қиммати йўқ. Йигит бир уйланадур, қиз бир чиқаду, дерлар. Бу умр савдосидур. Бу савдони, менча, қиз билан йигит тонишуб, билишуб ясалмоғи керак. Ўртада сизлар каби даллоллар билан битфон савдо турли-турли ёлгон мақтовлар билан ясалгон никоҳ бирикуви ўргумчак ипи каби елга дош бермайдургон айрилиқ — жудолик уяси деб биламан.

К а р и м б о й. Мулла Фулом, сиз биласизми, бу киши Ёвропода кўкраги очуқ, болдири очуқ, чиккабел қизлар билан қўлтуқлашуб юруб ўрганган. Мундаги қизлар ҳурпари бўлса ҳам маъкул бўлмайду. Бул отани сўзига кирмайду, шайтонни сўзига кираду.

Ж а м о л. Отаси, қўйинг, ўғлумни кўб турткиламанг. Тўйингизни қила беринг. Ортуқбойни қизи Жамилани кўргандан кейин бошқаларни унутиб, кўрмагандек бўлуб кетар.

С а л о м а т. Бой, хафа бўлманг, Жамила жуда ақлик қиз, Камолни боғлаб-ушлаб, ўз домига солиб, қум-тошдек бўлиб кетишса керак.

С а р в а р. Қизнинг нози, йигитнинг истиғноси бўладур дерлар. Мунақанги уйланмайман, деган йигитларнинг кўбин кўрганмиз. Уйланмасдан аввал шундай нозу истиғно қилуб, уйлангандан сўнг хотунга қул ва асир бўлиб қолгонлар. Бой, тўйни қила беринг. Зоелик тортсангиз, ман зомин!

Ф у л о м. Жиян! Ақлингни бир оз бошингга йиғ, хаёлингни паришон қилма. Эсингни ўзингга ол. Шайтонни сўзига кирма. Ота-онангни қартайган чоғида хафа қилма. Сен Ёвропода юруб, эсингни йўқотуб, ақлингдан адашуб келубсан.

К а р и м б о й. Эй Мулла Фулом, бунга гапурмоқ доволга гапурмоқ билан баробар. Мунга гап таъсир қиладу, деб ўйлайсизми?

К а м о л. Боядан бери ҳаммангизни сўзингизга қулоқ солиб турубман. Барчангиз бир фикрда, бир ўйда, бир хаёлдасиз. Ҳаммангиз ҳам ҳозирги-ҳузурги деб фақат олдингиздагини кўрасиз, узоғни тушунмайсиз, келажакни ўйламайсиз. Менга сиз хотун олиб бермоқчисиз. Бозордан бир ҳайвон сотиб олгон киши ҳам у ёғ-бу ёғини кўруб оладур. Агарда ул олиб берадургон хотунингиз бирлан ўзларингиз бирга яшайдургон бўлсангиз, ўзларингизни

ўлчовингиз бирлан ўлчаб оладурғон бўлсангиз, ола беринг. Мен рози, сизга рухсат, ижозат. Аммо мен онинг бирлан гаплашмайман, бирга ўлтурмайман, юзини ҳам кўрмайман, кўрмоқни ҳам истамайман. Агарда ул қизни менга хотунликга оладурғон бўлсангиз, онинг билан бирга мен яшайдурғон бўлсам, қўйинг мени ўз ҳолимга. Менга рухсат беринг. Мен ўз хоҳлаган қизимни, кўруб-билуб олайин. Сўзимнинг қисқаси, узил-кесил жавоб сизга — шул. Кўрмағон-билмағон қизни олмайман, ёш жонимни ёнар ўтга солмайман, вассалом.

К а р и м б о й (*аччиғлануб, ўрнидан туруб*). Мана, Мулла Фулом, боя сизга айтмадимми, бу кажбахс асло одам боласини сўзига кирмайдур. Қирқ киши ҳам бир, қинғир киши ҳам бир. Қўйинг, уйланмаса, уйланмасун, тўйни одам юборуб тўхтатаман, дунёдан тоқ ўтсун.

Фулом (*аччиғлануб ўрнидан туруб*). Ҳой, жиян, менга қара, сенга айтаман. Агарда сен шундай отангни норози қилуб, бизни ранжитадурғон бўлсанг, уйингга ҳам келмайман, тўйингга ҳам аралашмайман, юзингни ҳам кўрмайман.

Жамол. Ҳой болам, қўй, бир оз аччиғингдан туш, отангни ҳам мени қариган чоғимда куйдурма.

Камол (*ўрнидан туруб*). Онажон, отажон! Сиз менадан хафа бўлмангиз, турмушдан хафа бўлингиз. Бу орамиздаги тортишувлар — турмуш тортишувлари. (*Жиддий.*) Сиз!.. Оҳ... Сиз! Эски турмушга ўргангансиз! Шул ўз турмушингизни яхши кўрасиз, суясиз. Шул эскирган, чуриган турмушингиздан ажралгингиз келмайдур. Мен яхши биламан, сиз бу турмушдан фақат ўлуб ажраласиз, аммо мен... Мен бу сизнинг бузуқ хурофотлар билан тўлғон турмушингизни истамайман. Янги турмуш истайман! Янги ҳаёт истайман! Мана шул янги турмушга менга раҳбарлик қилгудек, оила бошлуғи бўлгудек йўлдош истайман!

О... Мен ўзга ҳаёт ва сиз ўзга ҳаёт. Мен янги хаёл ва сиз эски хаёл. Оҳ, кошки сиз мени бу гапларимнинг аслига, маънисига, тегига тушунсангиз эди, ҳаммангиз ҳам менинг фикримга қўшилур эдингиз.

Фулом. Хўш, қани, очиқ сўйла, сени фикринг нима?

Камол. О, сиз! Сиз ҳаммангиз бир бўлуб, мени эскилик чуқурига, гўрига етаклаб олиб бориб, тирик ҳолимда кўммоқчи бўласиз. Оҳ... Сиз! Сиз Ҳиндистон ваҳшийларидек бир тирик кишини бир ўлук бирлан қўшуб кўммоқчи бўласиз.

К а р и м б о й (*аччиғлануб*). Астағфирулло, астағфирулл-

ло... Сени бу гапларингга тушунолмадук-ку? Сенга ўлук қиз олиб берамиз дегон киши йўқ-ку?

К а м о л. Отажон! Мен қандай қилсам, сизларга ўз мақсадимни тушунтира оламан. Оҳ... Сиз! Сиз менга бир ўқумагон, билимсиз, дунёдан хабарсиз, ахлоқсиз ўлук бир қизни олиб беруб, бутун умримни ғам ва алам ичида ўтказуб, саодатимга сад чекуб, турмушимга тўсуқ, оёғимга кишан, бўйнимга ғул солиб, бир дев, дажжол, офала, олбости билан бир уйга қамаб қўймоқчи бўласиз! Бу бўладуғон иш эмас! Мана энди тушунгандурсиз? Мени кўзимга кўринадурғон тасвир сизни қиладурғон тўйингиздан, олиб берадурғон хотунингиздан чиқадурғон натижа шул.

Ф у л о м. Жиян, сен жинни-минни бўлдингми? Олбости деган сўзинг нима деган сўзинг? Бошингга бир оз ҳаво келуб қолгонга ўхшайдур. Зўр бир азойимхонга ўзингни ўқут.

К а м о л. Оҳ... Сиз. Сиз, қўйинг, мени ўз ҳолимга қўйинг! Ёш умримни ёнар ўтга солманг. Хотун олмайман. Уйланмайман. Азиз жонимни азобга солманг! Сиз... Сиз ҳаммангиз менга хайрихоҳ бўлсангиз, мени ўз ҳолимга қўйинг.

К а р и м (б о й). Журинг, Мулла Фулом, бу кажбахсага гап таъсир қилмайдигонга ўхшайдур. Уйланмаса уйланмасун. Билган номаъқулчилигини қилсун.

Ҳаммаси чиқуб кетар, Жамол ҳаммадан кейин қолур.

К а м о л. Онажон, Алини менга айтиб юборинг, ишим бор.

Ж а м о л. Хўб, онагинанг айлансун, ҳозир айтиб юбораман. Жон болам, сен отангни қартайган чоғида кўб хафа қилма. Ортуқбойни қизи сенга маъқул бўлмаса ҳам хўб деб олавер. Ҳозир отангни ундан қайтариб бўлмайдур. Кейин унинг-устига ўзингни истаган қизинг Марямни ҳам олиб берурмиз. Бир эмас, ики хотунлик бўлурсан. Хотун олиб бериш отангга қийин иш эмас – оғзининг ели, жон болам, индамасдан ола бер.

К а м о л. Онажон! Укамни тез айтиб юборинг.

Ж а м о л. Хўб болам. (*Чиқуб кетар.*)

А л и (*кирар*). Ока, манда нима ишингиз бор?

К а м о л. Сен бориб Аҳмад окангни олдингга солиб олиб кел. У ҳозир хизматдан уйига қайтган бўлса керак.

А л и. Аҳмад окам уйида йўқ бўлса, нима қилайин, пойлаб ўтурайинми?

К а м о л. Йўқ, кулуб ўлтурма. Йўқ бўлса, уйига тайинлаб кел.

А л и. Хўб. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л (*ёлғуз у ёғ-бу ёғга юруб*). Оҳ... Кошки мен бу мотамхонаға, хурофот уясиға Ёвроподан қайтмаган бўлсам эди. Бу бало, бу кулфат, бу қайғуларни кўрмагон, ёш жонимни ёнар ўтға солмагон бўлур эдим.

Ўзимни куйганим бир сори эрди,
Муни дарди менга ортуқча бўлди.

Дард устиға чипқон, ўлганни устиға кўмғон, деган-дек, дунёдан хабарсиз онаминг менга ҳаммадан кейин қолуб берғон ўгут-насихатин кўринг. Бир эмас, ики хотун олиб бериб, яна гам лойиға ботирмоқчи, ёш умримни эговламоқчи, ҳаётдан бездирмоқчи, турмушимни тўзон, очилғон гулимни хазон қилмоқчи бўладур. Йўқ! Йўқ!.. Минг мартаба йўқ! Бўлмас! Сизнинг айтганингиз асло бўлмас! (*Жиддий, саҳнага қараб.*) Оҳ... Сиз! Сиз, эски турмуш асирлари, хурофот қурбонлари, менга ўхшаш минглаб ёш ўспурунларни бошиға етасиз. Аллақанча ўқумиш, нозанин қизларни аблаҳ, жоҳил, ахлоқсиз йигитлар қўлида асир қиласиз, калтаклатуб ўлдиртирасиз. Сиз! Сиз муҳаббат нима, севги нима, тенглик нима, оила нима, турмуш нима, ғоя нима, амал нима, юксалиш нима, маданият нима – тушунмайсиз! Тушунмоқни ҳам истамайсиз!

Сиз!.. Сиз, жаҳолат қурбонлари, билимсизлик асирлари, бизни ҳам ўзингиз ила биргалаштируб, эргаштируб, етаклаб инқироз оламиға, йўқлик дунёсиға, жаҳолат майдонига, асорат зиндониға тирик ҳолимизда кўmmoқчи бўласиз!

Сиз!.. Сиз гулдан тоза танларимизни, гунашдан порлоқ туйғуларимизни, болдан тотли севгиларимизни энг қоронғу зулумот, энг қўрқинч, даҳшатлик хурофот ғорларига, мағораларига кўmmoқчи бўласиз!

Сиз!.. Сиз, биласизми, бизни нима қилмоқчи бўласиз?!

Мундан ики аср илгариги Арабистон ваҳшийлари каби бизни кўзларимиздан қонли ёшларимиз оқизуб туруб, тирик ҳолимизда қабрга, мазорга, гўрга кўmmoқчи бўласиз!..

Сиз!.. Сиз, биз биламиз, нима қиласиз! Ҳиндистон ваҳшийлари каби бир тирик кишини бир ўлук билан қўшуб даҳшатлик хурофот ўтиға ёқмоқчи, куйдурмоқчи бўласиз!..

Сиз!.. Биласизми кимсиз?! Йўқ, билмайсиз! Билмоқни ҳам билмайдурғон, жаҳли мураккабда қолғон, ўз болаларини қонларин тўкувчи ваҳший жаллодлар, жонли сувратлар, тирик ўлуқларсиз!

Йўқ, янглиш айтдим, хато сўйладим. Сиз... Сиз бизни мурабийларимиз, раҳнамоларимиз, йўлбошчиларимиз, туғдирувчи, ўлдирувчи, катта қилувчи оталаримиз, она-ларимизсиз. Йўқ! Йўқ!.. Минг мартаба йўқ! Айб сизда эмас, жаҳолатда, нодонликда, билимсизликда, келажакни тушунмовликда, оламдан хабарсизликда, тараққиёт-маданиятдан қочувингиздадур.

Йўқ!.. Йўқ!.. Ўйланг, тушунинг, эсингизни бошингизга йиғинг!

Сиз... Сиз қочган билан қутула олмайсиз! Бир кун келур, бу қилгон ишларингиздан, хатоларингиздан ўқунарсиз, пушаймон бўлурсиз, хафа бўлурсиз, йиғларсиз. Қон-йиринг йиғларсиз! Фойда бермас, чунки вақт ўтгон, иш қўлдан кетгон бўлур.

Эшик тақирлар.

К а м о л (*эшик томонга бориб*). Қани-қани буюринг, ичкари.

Аҳмад салом бериб эшикдан кирар. Кўришуб,
ўриндикқа ўлтирурлар.

Аҳмад. Хўш, қани ўртоқ, нима янги хабарлар бор?

К а м о л. Хабар, энг қора хабар, фожиали хабар!

Аҳмад. Хўш, нима бўлди? Нимага бунча хафасан?
Қайғуликсан?

К а м о л. Менча, энг қайғулик аза, бошқаларча энг се-
винчлик тўй.

Аҳмад. Хўш, қанақа тўй, уйланвотсанми?

К а м о л. Ҳм... Бошқаларча уйланвотмиз, бизча асфаласофилинга кетвотмиз.

Аҳмад. Кўйсанг-чи, ўртоқ. Мундай пойма-пой гапи-
риб, одамни таъбини тирриқ қилма, тўғриси сўйла.

К а м о л. Сўзнинг тўғриси шулки, ўртоғинг ўрага йи-
қилди. Ҳангамани уч-тўрт кундан сўнг кўрарсан, дўмби-
рани тўйдан сўнг эшитарсан.

Аҳмад. Хўш, ўртоқ, қайдан уйландинг? Кимни қизи-
ни олвотсан?

К а м о л. Қоратош маҳаллалик Ортуқбойнинг қизи
эмиш, чиройлик эмиш, намозхон эмиш, эмиш, эмиш...

Аҳмад. Ўртоқ, «яхши эмиш»ларни қўй. Қизни кўриб-
билиб олвотсанми?

К а м о л. Ҳм.. Бошқаларнинг кўзи билан кўриб, онларнинг ўлчови билан ўлчаниб олинвотти.

А ҳ м а д. Менга илгари амакингни қизи Марямни оламан деб эдинг-ку?

К а м о л. Деб эдим, локин менинг деганим сўзим, гапим, тилагим, истагим, ихтиёрим бошқаларнинг қўлида экан. Билмаган эканман. Товба қилдим. Оҳ... Эй, қани ул мени севдигим — Марямим! Онлар — золимлар, жаллодлар, ёш юрак азобчилари, дўзах раҳбонийлари, эски турмуш асирлари мени ул нозанинимдан, хуримдан, паризодимдан, маҳвашимдан ойируб, бир жин, олбости билан бириқтуруб абадий азоб ичинда инжитмоқчи бўладурлар. Йўқ, бул бўлмас. Асло бўлмас!

А ҳ м а д. Нима учун Марямни олишга ота-онангни рози қила олмадинг?

К а м о л. Ўртоқ, сен ҳам мени ярамга туз сепма. Оҳ, ул мени севдигим Марям... Унда ҳеч гуноҳ йўқ. Ул фаришта, ул адиба, ул шоира, лекин...

А ҳ м а д. Нима лекини бор, очиқ сўйла.

К а м о л. Оҳ... Лекини ул хурофот бандалари, эски турмуш асирлари назарида онинг тарбияси, ахлоқи, билими уч пул. Отаси йўқсул, фақир эмиш. Обрўси йўқ эмиш. Эй ўртоқ, бир ҳафтадан бери орамиздаги жанжол, ғалва, тортишувлар тариқча менга фойда бермади. Масала менинг фойдамга ҳал бўлмади. Бу турмуш тортишувинда менинг тарафимда ўзимдан бошқа бир киши йўқ. Мана шунинг учун сендан бирор маслаҳат чиқармукин, деб чоқирғон эдим.

Али қўлида мактуб кирар.

А л и. Мана бу хатни бир мактаб боласи сизга бериб кетди. (*Окасини қўлига бериб, чиқуб кетар.*)

К а м о л (*шошилуб, конвертни йиртуб, хатга боқур, қалтираган ҳолда*). Оҳ... Мана боқ!.. Ўртоқ Аҳмад, қандай бир жигарсўз мактуб. (*Титраган ҳолда мактубни ўқур.*)

«Эй, мени оромижоним, суюклим Камол! Менинг эшитувимга қарағонда золим фалак сени мендан, мени сендан тирик ҳолимизда ажратмиш. Йўқ!.. Сен ажралсангда, мен ажрамам. Тирик бормен, сен ташласангда, мен ташламам. Сендан бошқасин севмам, истамам, асло истамам. Чиндан сендан ажраладурғон бўлсам, билиб ишимни қилурман. Суюклинг Марям».

К а м о л (*мактубни устулға қўюб, ўрнидан туруб, у ёғ-бу ёқға юруб*). Ўртоқ Аҳмад, боқ, бу қандай ёниғли мактуб, мана шундай мактуб ёзишга қодир, ўз кўзим билан кўрғон, ахлоқ ва камолда назир-тенги йўқ бир қиз қолсун-де (*йиғлар*), бир билимсиз, ахлоқсиз қизга уйланайин. Йўқ, ул мендан ажралса, ўзини ҳалок қилади, унинг ўлимига мен сабабчи бўламан, мен золим, қонхўр, жаллод, раҳмсиз, шафқатсиз бевафолардан ҳисобланаман (*оёқ-қўлларига титроқ пайдо бўлур*). Оҳ... Зулм, зулм... Менга-да зулм, унга-да зулм. Оҳ... Аҳмад ўртоқ!.. Бошим айлануб, кўзум тинуб, атрофимни қоронғулик ўраб олуб, кўзумға қон кўрина бошлади. Қон, қон, оҳ... Қон! (*Ўзидан кетуб, ерга йиқилур*.)

Аҳмад (*шошилуб*). Ҳозир мен бориб тилифўн билан дўқтур чақирайин. (*Чиқуб кетар*.)

Парда тушар.

ИКИНЧИ ПАРДА

Туркистон турмушига мувофиқ мукамал бежалган, келин тушган уй. Никоҳ кунин икинчи кечасин кўрсатур.

ЎЙНОВЧИЛАР

К а м о л — куёв, касал, овсар, жинланғон.

Ж а м и л а — келин, жуда кўримсиз, чўтур, ахлоқсиз қиз, 18 ёшинда.

С а л и м а — қизнинг янгаси, 25 ёшинда.

Ж а м о л — йигитнинг онаси.

С а л о м а т — йигитнинг холаси.

С а р в а р — даллол хотун.

Жамила, Салима, Саломат. Ўртада дастурхон. Чой ичишуб, сўйлашуб ўлтургон ҳолларида парда очилур. Сарвар билан

Жамол Камолни суяб олиб кирурлар.

К а м о л. Онажон, ерда ўлтурушга дармоним йўқ, менга бир ўриндуқ олиб келинг.

Ж а м о л. Хўб, мен ҳозир олиб келай. (*Сарвар суяб турар. Жамол чиқуб ўриндуқ олиб келуб, Камолни ўтқизур. Камол бир оз бошини солинтириб ўлтуруб қизга боқуб, бирдан жинлануб кетар*.)

К а м о л. Сиз!.. Сиз, оналар, холалар, янгалар мени бу ҳолга солдингиз. Ана боқинг, қаранг, кўринг, инсоф кўзингиз билан кўринг. Ул (*қўли билан кўрсатур*) одам сувратида ясалғон ҳайвон, дев, жин, олвостии. Сиз!.. Сиз мен-

га лўли эшагини мақтагандек мақтаб олиб берган қизингиз шулми? Ёки сизга бошқа қизни кўрсатуб, бу бадбашара афритсани бериб юбордиларми? Қаранг сиз, инсоф кўзи билан қаранг. Унда одам боласидан асар кўринмай-дур-ку. Оҳ... Кошки мени ихтиёрим ўзимда бўлса эди, соғ бўлсам эди, сиз билан мунда кирмагон бўлур эдим. Ул олвостини кўрмагон бўлур эдим. Оҳ... Сиз!.. Сизлардан нима қилсам қутуламан. Уйланмайман десам, қўймадингиз. Энди касал бўлсам ҳам қўймайсиз. Сиз!.. Сизлардан ўлуб қутулмасам тирик(лайн) қутула оладигонга ўхшамайман.

Қ а р в а р. Жон болам, йигит деган бардошлик бўлади. Ҳозирда иситмани алаҳиси билан мундай алмойи-алжойи сўзлаотсан. Ўзингни зўр бир азайим топиб ўкутуб ташла. (*Жамолга қараб.*) Ҳай, Жамолбиби, болангиз ўкутадигон бўлибдур, тез ўкутинг.

С а л о м а т. Опа, ўғлингиз иситма бўлгонга ўхшайдур. Безгагини зўр бир дуохон топуб бойлатинг. Муноқанги бепарво бўлманг.

Ж а м о л. Жон болам, сен мени қуда-андалар олдида жуда уятга қўйдинг. Кеча бўлса, гўшангадан ҳам чиқуб кетдинг. Эл-халқ ичида мени шарманда қилдинг, болам. Бугун ҳам шундай тўполон қилуб, мени шарманда қилмоқчимусан?

К а м о л (*кулур*). Ҳо-ҳо-ҳо!.. (*Ашула қила бошлар.*)

Қўйларини ҳайдар эркан, бир довон бирлан,
Бир яхшини қийнар экан, бир ямон бирлан.

С а л и м а. Қуда хола, ўғлингизни биров сеҳру жоду қилгонга ўхшайдур. Зўр бир домла топуб, қайтартируб ташланг. Ул хотунига кўнгилсиз бўлди.

К а м о л. Оҳ... Мана, мана, сиз топдингиз. Мени бир кўзлари жоду, сўзлари сеҳр ақл-хушимни банд қилгон. (*Ашула қилур.*)

Кўриб гул юзингни боғда бандадур,
Ёдингдаман токай жоним тандадур.
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур.

* * *

Йўқ санингдек париларнинг париси,
Сенга садқа париларнинг бариси,
Соғиниб-соғиниб кўргим келадур.

С а л и м а. Жамолбиби, нима бало, бу ўглингизни алмойи-алжойи ашувлаларидан бировга хуштор, кўнгли бошқада ўхшайдур.

Ж а м о л. Қайдан билай, ўғлум туппа-тузук, ақли-хуши ўзида эди. Ики-уч кундан бери шунақа талмовсирайдигон бўлуб қолди.

К а м о л (*аччиғлануб*). Ўғлингизни талмовсирайдиргон қилгон ким? (*Ўрнидан туруб*.) Сиз! Сиз! Мени бошимга совдо кетургон, савдойи қилгон ким? Сиз! Сиз! Эски турмуш бандалари, хурофот асирлари! Оҳ, кошки ёшлигимда ўлуб кетгон бўлсам эди. Мундай ғамларни, кулфатларни кўрмагон бўлур эдим. Оҳ... Кошки ўкумагон, дунёдан хабарсиз бўлуб ўсгон бўлсам эди. Бу ҳайвонлар орасида хўкизга ўхшаб яшар эдим (*ўриндуқга ўтурар*).

С а л и м а. Қуда, ўғлингизни савдоси жуда кўзголиб кетди. Қўйинг, олиб чиқуб кетинг. Эзгуликни кечи йўқ. Бугун бўлмаса, эртага кирар. Мунақанги майнабозликга кимни тоби бор.

К а м о л (*аччиғлануб*). Бу майнабозлик эмас, ҳайвонбозлик. Ана, ёнингизда йўгон, қора, чўтир бир ҳайвонни олиб келуб ўтирибсиз-ку. Бу ўйинлар ўшани ўйини, ўшани бозлиғи.

С а л и м а. Қуда, ўғлингизни олиб чиқуб кетинг. Мунақанги жиннихонага кимни тоби бор? Эртага қизни онаси келади. Ўғлингиз яхши бўлгунча, қизни уйига олиб кетамиз.

К а м о л. Жон янга, кошки эртага қўймасдан ул девни ҳозир олиб кетсангиз эди. Мени жоним анча роҳатланур эди. Кўзимга кўринмаса, жиним отланмас эди. Булар ҳам мени ўз ҳолимга қўймасдан судраб олиб кирмасалар эди. Сиздан ҳам рози бўлур эдим. Анув ёнингиздаги олвостининг отини Жамила қўйгансиз. Кўз билан кўрмаган бир йигит Жамила отини эшитган замон назарига, хаёлига жуда бир чиройлик, хушсуврат, пари, ҳур келиб гавдаланадур. Оҳ... Кўз билан кўрғонда мана шундай жин афритса, олвости бўлиб чиқаду. Оҳ... Кошки мундай хунук, бедаво қизнинг отини Жамила қўйгунча ажал, азройил, қора бало қўйсангиз эди. Менга ўхшаш бир неча фалокатзадалар исмин эшитгон замон сақлануб, ўзин мундай фожиалик балолардан халос қила олур эди.

Ж а м о л. Жон болам, бировни боласини мунақа кўб хўрлама... Кўнгуз боласини оффоғим, типратикон боласини юмшоғим, демиш.

С а р в а р. Ўғлум, овулга келганни ит қопмас. Бировни

қизини мунақа кўб хўрлама, ҳар кимники ўзига, ой кўри-
нур кўзига, демишлар.

К а м о л. Холажон! Ул ой эмас, қора илон. Онам тўғри айтди, ул... қўнғуз, типратикон, бутун унинг вужуди сеҳр, жоду, заҳар. Мана кўрмайсизми, мени вужудимни ким заҳарлади? Ана унинг тикони, унинг ниши заҳар. Оҳ... Ул мени суюклим, ул қандай зот. Йўқ! Ул одам зотиндан эмас, паризод, фаришта, хур. Унинг зоти жаннатдан, уни узогдин кўрган оним димоғимга қора сочлариндан сочилгон уду анбар, мушку тотори келуб тегуб, вужудимга оҳанрабо каби обиҳаёт берар эди. Сиз!.. Сиз нима десангиз денг, ул мени ҳаётим, руҳим, жоним, таним, вужудим... Суюкли маҳбубам, Лайлом, Шириним!

С а л о м а т. Опа, мунақа алпи-салпи гаплашуб ўтургон билан бўлмайду. Ики тарафни оҳори тўқуладур. Шерикчилик бир йилчилик, қудачилик минг йилчилик. Ўртадан парда кўтарилмасун. Бугун бўлмаса эрта, эрта бўлмаса индин-де. Қани туринглар.

Жамол, Саломат, Сарвар ўринларидан туришур.

Ж а м о л. Қани жур, ўғлум, бўлмаса, меҳмонхонага чикуб ёт.

К а м о л. Ўтуринг, қани, тур деганда туринг. Сиз ҳали мендан қутулиб қайга борасиз? Сиз билан қиладургон ҳисобим бор. Орони очиб кетингиз!

С а л и м а. Вой, Худо ўлум берсун, энди ҳисобга тушди. Тўйга қилгон харажатини ҳисобини қиладигонга ўхшайдур.

К а м о л. Янгажон, бу ҳисобни сизга дахли йўқ. Ўзаро бўладигон ҳисоб, сиз кўрқманг.

Ж а м о л. Вой ўлай, жон болам, жур кетавуз. Мени қуанда ичида шарманда қилдинг. Ҳисобинг борми, китобинг борми, ҳар қанча гап-сўзинг бўлса, меҳмонхонага чикуб гаплашамиз. Жур, жон болам. (*Ўғлин қўлидан тутуб, олиб кетмоқчи бўлу.*)

К а м о л (*онасини қўлини силтаб*). Сиз мени кўб қийнаманг, ўтуринг деганда ўтуринг. (*Ҳаммаси ўтиру.*)

Ж а м о л. Мана, ўтурдук. Қани, нима дейсан? Нима сўрайсан?

К а м о л. Сиздан сўрайдургон сўзим шулки, ану (*қўли билан*) олвостини бориб, ўз кўзларингиз билан кўруб келуб, манга мақтагонмидингиз?

Ж а м и л а. Ҳув ўлум берсун мунақанги жинни эрга!
(Йиғлар, юзини ўрар.)

С а л и м а. Жим тур, қизим, ҳали ҳеч нарса бўлган йўқ. Жонон пиёла синган йўқ. Отанг бу майнабозликни эшитса, бир соат ҳам сени мунда қўймас. Эртагача сабр қил.

К а м о л. Янгам рост айтадур. Сабр қил. Сенинг ёнингга борадурғо(н) одам йўқ. Ўзингга ўхшағон инсон сувратидаги бир киши билан қўшга қўшилурсан. Гуноҳ сенда эмас, мана бу ёлғончиларда, алдамчиларда, эски турмуш асирларида, хурофот бандаларида. Яхши қилдинг, юзингни ўрадинг. Жоним анча ором топди. (Онасига қараб.) Она, қани гапиринг, кўриб келуб, менга мақтағон қизингиз шулми? Ё бошқа қизмиди?

Ж а м о л. Болам, қайдам билай, менга ўша куни бир қизни кўрсатувдилар. Кўзимга бежиримгина, чиройликгина, тўтидакгина, истараси иссиқгина кўринғон эди. Жудаям мунақанги бадбашара, хунук эмас эди.

С а л о м а т. Бу гапни яхши очдинг. Ман ҳам кўруб эдим. Шу вақтгача гапургани кўрқуб, дамим ичимда эди. Бир ер юткур одам ўғриларининг кўрсатган қизлари бул эмас. Бизга кумридек бир қизни кўрсат(иш)увди.

С а р в а р. Қўйийла, мунақанги ётғон илонни бошини кўзгамайла. Бугун бўлмаса, эрта бир-бири била топишуб, кўрмагандек бўлуб кетар. Оғир-енгил гаплашганилар қолар.

С а л о м а (т). Ҳу ўлим берсун, сан яллачи даллолга. Ҳамма(си)ни қилдинг, сан қилдинг. Шўрлик укамни бу ҳолга тушишига сан сабаб бўлдинг.

Ж а м о л. Уйгинаси куйсун Ортуқбойни, лўлидак бадбашара қизини бизга алдаб сотди. Бизни хонавайрон қилди. Туппа-тузук ўйнаб-кулиб юрган болагинам бу шумқадан қизини келиши билан талмовсирайдиғон бўлиб қолди.

С а л и м а. Ҳезалакка арпа уни баҳона. Ҳув ўлим берсун, сизни жинни ўғлингизга. Бизни қизимизни сизни савдойи ўғлингиздан қай ери кам? Қўйинг, бизни тинч қўйинг! Эртага тонг отсун, Ортуқбойга одам юборуб, орани узил-кесил қиламиз.

К а м о л (жиддий). Мана кўрдингизми, сизни бу эски турмушингиздан қандай фожиали натижалар келуб чиқадур. Қани, ул Ортуқбойни обрўси, дастархони яхшилиги, бойлиги, инсофлиги... Оҳ... Инсоф қайда унда! Инсоф бўлса, бировни қизини ўз қизим, деб кўрсатиб, бировга

сотиб, бировни хонавайрон қилурмиди?! Йўқ! Йўқ! Ҳеч кимда инсоф йўқ! Йўқ!..

Сиз!.. Сиз билмайсиз, ҳаммангиз маккорсиз, алдамчисиз! Ёлғончисиз, одам ўғирловчи, бола сотувчи жаллодларсиз, қонхўрларсиз! Золимларсиз! Сиз биласизми, кимсиз? Инсофсиз, виждонсиз, меҳрсиз, шафқатсиз, инсон қиёфасидаги ҳайвонларсиз! Йўқ, йўқ, янглиш сўйладим, хато гапирдим. Сиз! Сиз бизни(нг) оналаримизсиз, бизни боқиб катта қилувчи мураббияларимизсиз! Йўқ, йўқ... Айб сизда эмас, хато сизда эмас, гуноҳ сизда эмас — билимсизликда, жаҳолатда, нодонликда, эски турмушда! Оҳ, мени бу ҳолга солғон ким? Оҳ... жаҳолат, жаҳолат! Нодонлик! Билимсизлик! Эскилик! Эскилик!.. Чуриғон турмуш!.. (*Ўриндуқдан гумбурлаб ерга йиқилуб тушар. Хотунлар шошилуб сув олиб келишади.*)

Парда тушар.

У Ч И Н Ч И П А Р Д А

Турмушга мувофиқ тузулгон бечораҳол кишининг уйи. Уйнинг бир тарафига устол, устуллар қўйилган бўлур.

Ў Й Н О В Ч И Л А Р

Марям — Камолни яхши кўрувчи, ўқугон, ахлоқлик, чиройли қиз, 16 ёшинда.

Салим ака — Марямнинг отаси, бир оз ўқугон, маданият суявчи, фақир киши, 42 ёшинда.

Фотима — қизнинг онаси, жўялик хотун, 38 ёшинда.

Искандар — қизнинг укаси, мактаб шогирди, 14 ёшинда.

Хосият — қизнинг ҳамфикр ўртоғи, 18 ёшинда.

Қиз ёлғуз, китоб ўқуб ўтургон ҳолда парда очилур.

Марям (*бирдан аччиғи ила китобни ёнуб, шеър ўқур*).

Фарёд ин замонау бад меҳру каж хиром,

Хунрез, жонситону бадангиз, бенизом.

Ин даҳр бесутун нарвад ҳеч кас баком,

Ҳар рўз меҳўрам ғами андуҳ жом-жом.

(*Жиддий.*) Эй, золим фалак, йиқил! Бузул! Йўқ бўл! Юлдузларинг тўкулсун. Ойинг, қуёшинг ер билан яксон бўлсун! Сен ҳам бизлар каби хонавайрон бўл! (*Йиғлар.*) Оҳ! Эй, золим фалак! Мана, уч-тўрт кун ичида ики оила-

ни барбод, хонавайрон қилдинг. Ошларимизни заҳарга, уйларимизни мотамхонага айлангирдинг. Гулистонларимизни хазон, рангларимизни заъфарон қилдинг. Гулдан гўзал туйғуларимизни, ҳиссиётларимизни, севгиларимизни бошимиздан қочирдинг. Энг суюқлу, истаклу булбулларимизни зиндонга, қафасга қамаб, қарға-қузғунлар билан йўлдош қилдинг. Оҳ... бевафосан, золимсан! Сенинг қиладурғон ишинг вафо ўрнига жафо, адолат ўрнига зулм, оҳ зулм! Оҳ... Бу золим фалакни ер юзиндаги тарбият қилғон инсонлари-да золим, ваҳший, қонхўр, жаллод, раҳмсиз, шафқатсиз. Бу ваҳший жаллодлар орасида яшамоқ учун ўзлариға ўхшаш жаллод, золим, билимсиз, дунёдан хабарсиз бўлмоқ керак. Ўзлариға ўхшамағон, эски турмушлариға тиз чўкмағон кишиларни ичларидан уч кунда икинчи дунёга узатадурлар. Оҳ, кошки онодан туғмағон бўлсам эди, бу қайғу, бу аламларни кўрмағон бў(лу)р эдим. Оҳ... Кошки ўкумағон, оқ-қорани тонимағон бўлсам эди, менам ўшал қонхўр, жаллодлар орасида яшағон бўлур эдим. Оҳ... Мени суюқлум Камол, ҳуснунгға етмасун завол. Сени ҳолинг нима кечди? Кеча никоҳлаб олғон ёринг билан қандай алоқада бўлдинг? Сени истағон, суйғон Марьямингни эсингдан чиқориб, сен ҳам ваҳший ҳайвонлар тўдасига кирдингми? Албатта, шаксиз, шубҳасиз кирдинг. Йўқ, йўқ! Сен ўз истагинг билан кирмадинг. Сени кучлаб, зўрлаб киритдилар. Золимни куни туқғон, касофат ғолиб деюрлар, тўғри сўздур. Сен бечорани секин-секин ўз домлариға солурлар. Кирма санамнинг уйига, санам солур ўз куйига, деб сени ўз дўмбиралариға ўйнатурлар. Сен бечора, ёлғуз ўзинг улар билан кураша олмассан. Оҳ... Кошки икимиз бир бўлганимизда эди. Онларнинг эски, чуриғон турмушларин кулларин кўқларға совурар эдук. Ер билан яксон қила олар эдук. Афсус, локин ёлғузсен, ёлғузлик қиласен. Менча, сени(нг) асло ғолиб бўлув эҳтимолинг йўқ. Фақат сенинг олдингда ики йўл турадур. Бири — онлар билан қўшилиб сен ҳам эскилик денгизига фарқ бўлиб кетасен. Ёки менга ўхшаш тездан бу бевафо дунёга алвидо қиласен. (*Ўрнидан туруб юрур.*)

Хосият кирар.

Хосият. Марям ўртоқ, сенга нима бўлди? Ўзингдан ўзинг жинни кишидек гаплашвотсан?

М а р я м. Оҳ, опагон! Нима қилар эдим, ўлимга ҳозирланвотман. Менча, ўлимга ҳозирланмоқ керак. Бу тотсиз, мазасиз, лаззатсиз, вафосиз дунёда турувдан зиғирча фойда йўқ. Фойда умиди ҳам йўқ. Бу жаҳолатга чўмгон инсонларнинг қилгон мантиқсиз ишларин кўрсангиз, ҳушингиз бошингиздан учуб кетадур. Булар ишқ нима, муҳаббат нима, севги нима, турмуш нима, саодат нима, тушунмаслар, тушунмоқни ҳам истамаслар! Истаганни истаганга қовуштирамаслар! Бир-биридан турли-турли баҳона, ҳийлалар билан ойиралар, гулдек очилган ёш умрларин хазон, турмушларин тўзон қилалар. (*Келуб ўтурар.*)

Х о с и я т. Марям, кўп хафа бўлма. Камол уйлангон бўлса ҳам ул билимсиз қиз билан бирга туролмас.

М а р я м. Оҳ, Камолим, соҳибжамолим! Қани ул бизни ёшлик вақтларимиздаги ўйнашуб-кулишуб юрган чоғларимиз? Бир-биримизга боғлашгон муҳаббатимиз? Сени менга қилгон аҳд-паймонларинг. Ул ширин, лаззатли, тотли хаёлларимизнинг барчаси бўшга чиқди. Ҳавога кетди. Барбод бўлди. Фойиб бўлди. Назардан йўқолди. Кўздан ниҳон ўлди...

Х о с и я т. Марям, кўб қайғурма. Камол сени ташламас.

М а р я м. Оҳ, опагон! Мен яхши биламан, унда гуноҳ йўқ. Уни(нг) юрагинда мени истаги бўлмаса эди, Ёвроподан қайтмас эди. Йўқ! Гуноҳ эски турмуш бандаларида. Онларда инсоф бўлса эди, уни мендан ажратуб, бир ахлоқсиз ёввойи қизнинг қўлида асир қилуб қўймаслар эди. Хайр, бу менинг ўринсиз шикоятларимни яратганимдан бошқа бу тўрт қанотлик довол ичида эшитадургон киши йўқ. Эшитганда ҳам инсоф қиладургон, ҳолимга раҳм этадургон киши топилмас. Эшиттирмақ ҳам мумкин эмас. Сиз бўлсангиз, менга ўхшаш муштипар, бировни чўрисисиз. Бас, шундай бўлгондан сўнг, булардан ўлиб қутулмаса, тирик қутулиб бўлмайдур.

Х о с и я т. Марям, қўй, мунақанги ноумид бўлма. Ёш жонингга жабр қилма. Шайтонни сўзига кирма!

М а р я м. Оҳ, суюклум Камолни бир ваҳший қизга қўшиб қўйгандек, эрта-индин мени ҳам, сизни ҳам бир ҳўкуз полвон билан кураштурадурлар. Ундан кўра эсинг борда этагингни ёп, дегондек ҳозирдан чорасин кўриш керак.

Хосият. Жон укам, ҳар нарса бўлса ҳам сабр қил. Сабр теги раҳмон. Яхши қол. Сани бир кўриб кетай, деб келиб эдим. (*Чиқуб кетар.*)

Марям. Мани бу балодан фақат ўлим қутқарадур. (*Ўрнидан туруб, бир бурчакға беркитуб қўйғон захарни олиб келуб устол устига қўяр.*) Мана бу обихаёт бутун қайғуларға, кулфатларға хулоса, етмуш ики иллатға хотима берадурғон, менга ўшаш мазлумаларнинг додига етадурғон даво! (*Эшик тақирлар. Доруни беркитар.*)

Фотима кирар.

Фотима. Жон болам, боядан бери ўзингдан ўзинг нималарни гапирвотсан? (*Ўтурар.*)

Марям. Онажон, Хосият опам келғон эди. Бирпас гаплашиб ўтириб янги чиқиб кетди. Шунини эшитгандурсиз. Оламда нима янги хабарлар бор?

Фотима. Нима хабар бўлур эди. Амакингни ўғли бечора Камол кеча гўшангага киришда жинни бўлиб қолғон эмиш.

Марям (*ҳаяжон ила*). Нима қилиб жинни бўлибдур?

Фотима. Қайдан билай, хотунлар орасида ҳар хил гап. Бир хиллари Ортукбойни қизига кўнгилсиз бўлубдур, дейдур. Бир хиллари биров сеҳр-жоду қилиб, олдини бойлаб қўйибдур, девотти. Бир хиллари бошқа бир қизга хуштор экан, шунинг учун Мажнун бўлибдур, дейдур. Бир хиллари кўб ўқиғон одам шунақанги мияси айнаб, савдойи бўлиб қолади, дер. Бир хиллари жин тегубдур, кишанга тушадиғон бўлибдур, девотти. Ишқилуб, шунақанги ҳар хил гап кўб.

Марям. Табибгами, дўхтиргами боқизишмаптими?

Фотима. Каримбойни ўзинг биласанми, дўхтур дегон жойда жони ҳалқумига чиқаду. Онаси Жамол бўлса, ундан ҳам баттар. Уларни топиб олғони полвин, кушноч, азайимхон.

Салим кирар. Марям отасига ўрнидан туруб ўтирар.

Салим. Қизим, нима бўлди, жуда рангинг учуб турубдур. Ўт-бўтинг оғривотдими?

Марям. Йўқ, отажон! Ҳеч қатим оғривотгани йўқ. Камолни жинни бўлганини эшитуб кўрқуб кетдим.

Салим. Кўрқма, қизим, кўрқма! Ман ҳали эшитуб, намоздан чиқуб, кўргани боруб эдим. Меҳмонхонада туп-

па-тузук, эси ўзида ётубдур. Аммо кеча кечаси гўшангада ҳам, бу кечаси янгаларни олдида ҳам жуда кўп алмойилалжойи гапларни гапиргон эмиш. Ким билсун, бола бечорага нима ҳодиса бўлганикин. Аммо жуда ранги кетуб қолибдур.

Марям. Дўхтурга кўроатибдими?

Салим. Дўхтур? Ўша сени амакинг дўхтурга кўрсатадими? Ўғлини от миндириб, Сағвонга азайимхонга юборди.

Фотима. Отаси, гузардан чиқуб гўш олиб келинг, ош қиламан.

Салим. Хўб. Сабзи ҳам олиб келайми? (*Чиқуб кетар.*)

Фотима. Йўқ, сабзи керак эмас, мошхўрда қиламан. Жаз олиб келсангиз бўлади. Манам қозон-товоғимга қарай. (*Чиқуб кетар.*)

Марям. Онажон, Искандарни менга айтиб юборинг. Ишим бор. (*Қўлига қоғоз-қалам олиб хат ёзар. Канвертга солуб ёфуштурар.*) Мана, эй суюклум, Камол! Бу сенга энг сўнгги ёзгон хатим. Мундан сўнг хатни ул дунёда кўрарсан.

Искандар кирар.

Искандар. Опа, манда нима ишингиз бор?

Марям. Мана бу хатни секингина, амакигни уйига бориб, ўйнаб юргин-де, ҳеч ким йўғида Камол окангни ўз қўлига бергин.

Искандар (*хатни қўлига олиб, чўнтагига солур*). Олдиларида одам бўлса, кетмаса, нима қиламан?

Марям. Кетгунча пойлаб, ўшатда ўйнаб юр.

Искандар. Хўб, опа. (*Чиқуб кетар.*)

Марям ўрнидан туруб, эшикни беркитуб занжирлаб келур.

Шишадаги заҳарни қўйган жойидан олур. Шеър ўкур.

Ажални элчиси келди, қочайлук боғу бўстонга,
Қоч(г)ан бирлан кутулмассен, тамошо қил гўристонга.

Оҳ... Ман нима қилуб шайтонни сўзига кирвотман. Нима қилуб ёш жонимга жабр қилвотман. Йўқ! Йўқ!.. Киши дунёда ўз суйганига, истаганига етушмоқ учун яшайдур. Қачон бўлса ҳам бандани бошида бу ўлум бор. Қийналуб, азоблануб юргандан кўра ўлуб кутулмоқ осон. Йўқ, йўқ! Бўлмас! Шундай меҳрибон отам, шафқатли онамни зор қақшатуб ўзимни ўзим ўлдирмоғим зўр гуноҳ. Онлар мандан сўнг тирик ўладурлар. Оҳ...мени бу кўксумдаги муҳаббат ўти,

ёнғуни, бари бир, бугун бўлмаса эрта куйдириб кул қиладур. (*Шеър ўқур.*)

Гулим кетди, гулим кетди, қўлимдан булбулим кетди,
Мени ғамхонага ташлаб, ўзи сайри чаман кетди.

(*Қўлига шишадаги заҳарни олуб, титраган ҳолда шишани оғзини очар.*) Эй суюклум Камол, хайр яхши қол! Мен борадурғон жойга олдинма-кейин сен ҳам борарсан! Хайр, эй... (*Йиғлар.*) Шафқатлик, меҳрибон отам! Хайр, эй мени тарбия қилуб, дўппилар тикуб ўқутувчи онам! Хайр, эй жонимдан суюклу укам! Яхши қолинг! Мен кетдим! (*Заҳарни ичар. Ҳаракат қилуб, йиқилуб, жон берар.*)

Парда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Турмушга мувофиқ тузилгон ёврополашгон
меҳмонхонани кўрсатур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Камол — савдойи бўлгон.

Карим (бой) — йигитнинг отаси.

Жамол — онаси.

Хумор хола — кинначи, 50 ёшинда.

Пари-домла — азайимхон, 35 ёшинда.

Искандар — хат олиб келувчи бола, 14 ёшинда.

Ҳамдам — табиб, 40 ёшинда.

Султонбек — дўқтур, 45 ёшинда.

Аҳмад — йигитнинг дўсти.

Ҳабиба — йигитнинг синглиси.

Шайтон — ёш йигит сувратинда, 30 ёшинда.

Марям — пари, малак сувратинда (кўринур), 16 ёшинда.

Йигитнинг ҳамма қариндошлари (кўринур).

Камол оёғида кишан, калавот устида газит ўқуб ётган
ҳолда парда очилур. Камол бирдан ўрнидан туруб,
калаводта ўтуруб, шеър ўқур.

Оҳ!.. Жаҳолат бир тараф, ғам бир тараф — ёндурди, куйдурди,
Бу ики золими хунхордан ортуқча озорам.

Муҳаббат бир тараф, мен бир тараф — тортишиш давом этди.

Енгилдим, маҳв бўлдим, ўлмак(к)а иқроор, тайёрам.

Мени ул нозаниним, ёру жонимдин ойирдилар,

Керакмаз менга жаннат, хур эмди толиби норам.
Бу дунёда қовушмоқ, бирлашувга қўймади турмуш,
Ўлиб ҳам кўрмасам дийдорини бундан-да ҳам ундан-да безорам.

Оҳ... Мени бу ҳолга солгон ким? Сен! Сен! Йўқ, йўқ!
Сен эмас! Сени(нг) муҳаббатинг, ишқинг. Йўқ, йўқ! Ишқ
ҳам эмас, жаҳолат, нодонлик, эскилик.

Ж а м о л (*Хумор хола ни бирга олиб кирар*). Мана онаги-
нанг айлансун, санга қоқимчи олиб келдим. Хумор хола
жуда қўли эм хотун. Ими-думи қи(л)са, Худо хоҳласа яхши
бўлиб қоласан.

К а м о л. Онажон, мени дардим, касалим бошқа, сиз
билмайсиз. Менга кўб озор берманг, ўз ҳолимга қўйинг.

Ж а м о л. Хола, туринг, ими-думингизни қила беринг.
Болани гапига қулоқ солманг. Муни ўзини мияси айниб
қолган.

Хумор хола ўрнидан туруб «афф-у», «афф-у» деб, кекируб,
Камолни уқалаб, орқа елкаларига гурс-гурс қоқар. Елкасидан
нина олиб, нина билан тилини қонатуб, қулоқларидан чўзур,
пешонасига, ики чаккасига, энгагига қўли билан тилидан қон
олиб суркар. Отўюндаги масхарабоздек тасқара қилуб бўлуб,
қўлини очуб, узун дуо қилуб чиқуб кетар.

Ж а м о л. Ўғлум, Хумор хола ни қўли эм бў(л)сун. Худо
дардингга дармон берсун. Энди тинчгина ўралуб ёт. Телла-
санг яхши бўлуб қоласан. (*Чиқуб кетар*.)

К а м о л (*ўрнидан туруб боруб, ойнага боқуб*). Мана энди
мени тоза жинни қилдилар. Соғ вақтимда бу хурофот бан-
далари билан кураша олмадим. Энди оёғимга кишан со-
луб, жонимдан тўйғузуб, ўз турмушларига асир қилуб ол-
гонларида нима қила олардим. Нима бўлса, бўладигони
бўлди. (*Келуб калавотга ўтурар*.) Оҳ!.. Бу мотамхонадан,
жиннихонадан тезроқ қочмоқ керак. Булар мени жинни
ҳукм қилуб ўтирубдурлар. Йўқ! Улар билмайдилар! Мен
жинни эмас(ман)! Лайлисидан айрилган Мажнунман!
Мана, кўрасиз ўзларинг, қиладурғон ишлари бутун хуро-
фот... ҳеч бир...¹ мантиқга сиғмайдургон ваҳшийлик, жин-
нилиқ, масхарабозлик. Жиннини жинни десангиз арфа
бўйи қўшилгандек, «бу қиладурғон ишларингиз — жин-
нилиқ», деб балога қолдум, енгилдим. Охирида ҳаммала-

¹ Ўчиб кетган. Ўқиб бўлмади.

ри бир бўлуб, кўблашуб, кўмаклашуб, мен бечорани жиннига чиқордила-қўйдилар. Тўғри сўз туқғонга ҳам ёқмас экан, ҳақ сўзни, ҳақиқатни тушунадиғон кишиларга гапурмоқ керак экан. Бу гапга тушунмоғон жаҳолат қурбонлари билан олиша-олиша, «зўри беҳуда миён мешиканад», деб ёш жонимга жабр қилдим. Ўзимни ўзим ҳалокатга солдим. Ҳали кўрасиз, мени бу шўрлик бошимга қанақанги қизиқ хангамалар солурлар.

К а р и м (б о й). Қани кираверинг, тақсир қочадиғон киши йўқ. *(Карим олдин, пари-домла кейин келуб ўтиришур. Пари-домла қўлин фотиҳага очуб, узундан-узоғ қаттуғ овоз била дуолар ўқуб, фотиҳани бетига тортар.)*

Камол юзини тескари қилуб ётур.

П а р и - д о м л а. Қани, бой афанди, бу бола бечорага нима бўлди?

К а р и м (б о й). Нима бўлар эди, жин тегуб жинни бўлди.

П а р и - д о м л а. Худо хоҳласа, уч кун ўқусам, жинини қоқиб оламен. Яхши бўлуб, кўрмагандек бўлуб кетадур. Назрни яхши берасиз. Хизматни тўла қиласиз. Туринг, чиқуб бир тутам хифчин олиб келинг.

К а р и м (б о й). Нафасингиз муборак бўлсун. Бола яхши бўлса, топғон-таянганимиз — сизники. *(Чиқуб кетар, бир тутам ҳўл новда олиб келуб домлага берар. Домла новдани қисимлаб олуб, касал ёнига чўкка тушуб, ўтуруб ўқур. Камолни устин очуб, ора-сира дам солуб, қўлидаги хифчинлар билан бутун аъзосига шарт-шарт уриб қўяр. Узоғ ўқуғондан сўнг қўлин кўтаруб, узоғ дуо қилуб, қўлин юзига тортар.)*

П а р и - д о м л а. Бой, энди менга рухсат берасиз. Уйимда бир неча ўқийдурғон кишиларим бор эди. Сизни қиёлмагандан ташлаб келдим. Мени жўнатинг. Худо сизга сабр берсун. Болангизга шифо берсун.

Карим чўнтагидан пул чиқоруб берур. Пари-домла олиб чўнтағига солур.

К а р и м (б о й). Хуш кўрдук, хуш кўрдук. Эртага ҳам келасиз.

П а р и - д о м л а. Хайр, хайр. Албатта келамиз. *(Чиқушиб кетарлар.)*

К а м о л (ўтуруб). Оҳ... Вой жоним!.. Бутун таним оғримоқга бошлади. Парвардигор! Бу қандай зулм?! Бу қандай

жафо? Яқингинада биттаси келуб, заиф баданимни шапалоғлаб, қулоғларимдан чўзуб, қанча азоб беруб, юзимни тасқара қилуб кетуб эди. Худо урганни пайғамбар ҳасаси билан туртар, деб буниси ҳам ҳўл новда билан савалаб кетди. Хайр, бунисига ҳам шукур. Ёмондан ё қоч қутул, ё тон қу(т)ул. Бу дард билмағон дарди бедаволардан вақтида қочуб қутула олмадим. Ўз жонимга ўзим жабр қилдим. Энди тониб қутулиш керак. Ўлиб қутулиш керак. Бошқа илож йўқ! Боқолим, тағим нима жафоларни, найрангларни кўрамиз.

Карим, Ҳамдам кирар.

К а р и м (б о й). Қани, мулло Ҳамдам, кела беринг, қочадурғон киши йўқ.

Ҳамдам, Карим ўтурушар. Узун дуо қилур.

Ҳ а м д а м. Бой қани, айтинг-чи? Болангизни қаери оғрийди?

К а р и м (б о й). Мулло Ҳамдам, болани ҳеч ери оғримайди. Фақат савдойи бўлғон. Ундан кейин, яқинда уйлантирғон эдим. Хотунига ҳам қарамайдур. Шундан бошқа касали йўқ. Шунга қараб бир дору қилуб берсангиз, шояд шифо топса.

Ҳ а м д а м (*ўрнидан туруб боруб, Камолни томирин тутуб, қайтуб келуб, ўрнига ўтуруб, бошин лақирлатур*). Воҳ... Воҳ... Бола бечорани вақтини ўтқазиб юборибсиз. Нима учун шунча кундан бери тайибга кўрсатмадингиз? Касали жуда оғир. Томири ёнига урвотди. Вақти ўтибдур. Энди тузалғонда ҳам фақат доруни зўри билан тузаладур.

К а р и м (б о й). Мулло Ҳамдам, ишқилуб тузаладигон бўлса, бизни пулдан, харажатда(н) тортинади, деб ўйламанг. (*Чўнтагидан пул чиқоруб.*) Мана бу ўзингизни хизмат ҳақингиз, мана бу — дору пули. Яна хизматингизни алоҳида қиламиз.

Ҳ а м д а м (*пулларни олиб, чўнтагига солуб*). Ўғлингиздан шиша бериб юборинг. Мен шарват дору тайёр қилуб бераман. Уни ҳар кун уч маҳал уч қошуқдан ичсун. Бу дору болани ичидаги қўзғолғон сафрони камайтиради. Болани жуда сафроси ғолиб бўлуб кетубдур. Мундан бошқа яна сурги дору бераман. Ул ични сурадур. Бола бечорани жуда ичи қабзият бўлуб кетубдур. Булардан бошқа яна ҳафдору

бериб юбораман. Уни ҳар куни етти донадан ютсун. Бу ҳаф (дору) болани суслангон томирларини кўзготуб, қувватга киргизади. Мунда жуда қимматбаҳо қувватбоҳам аралашгон. Шу доруни еб тамомлагандан кейин болани хотунини олдига қўйиб юборуб, ўзингиз четда томоша қила бера-сиз. Энди, менга жавоб берасиз, бой. (*Ўрнидан туруб.*) Хайр бой, хайр. (*Чиқуб кетар.*)

К а р и м (б о й). Хуш кўрдук, хуш кўрдук. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л (*ўтуруб шеър ўқур*).

Ёр, кўрмасмен сени, бу ҳоли зоримни десам,
Ҳажридан чекгон бу дардим-бағри қонимни десам.

Эй табибо, ишқ дардининг давоси васлдур,
Сен топалмассен даво, жисми харобимни десам.

Оҳ... Танаси бошқа дард билмас, дерлар. Тўғри сўздур. Луқмон тирилуб келса ҳам мени бу дардимга даво тополмас. Бу жаҳолат, хаёлот бандалари ўзлари бекорга овора бўлуб, мени ўрунсиз ерга инжитмоқдан бошқа натижа чиқара олмаслар. Бу жаҳолат қурбонлари, хурофот мажнунлари билмасларки, мени бу дардимдан фақат ики нарса халос қила оладур. Ё васл, ё ўлим! Бошқа чора йўқ!

Аҳмад, дўқтур кирар.

Аҳмад. Қани, буюринг, дўқтур афанди, ўриндуқға ўтиринг.

Дўқтур, Аҳмад касал ёнига ўриндуқ олиб келуб ўтуришулар.

Дўқтур касални кўриш усулин ижро қилур.

(*Камолга.*) Ўртоқ, сени касал деб эшитиб, атайлаб бориб дўқтур афандини олиб келдим. Қалай тузукмисан?

К а м о л. Жуда яхши қилубсан, ўртоқ. Худо хайр берсун.

Аҳмад. Дўқтур афанди, касали қалай?

Дўқтур. Манча, ҳеч касали йўқ. Танида оғрийдурғон ери бўлмаса керак. Фақат дилида бир ҳаяжон, изтироб, қўрқувга ўхшагон бир нарса борлиги сезиладур. (*Оёғини очиб, кишанни кўруб, пешонасидаги суркалган қонга боқуб*). Ажабо, оёғингизга нимага кишан солиб қўйибдурлар. Ҳозир очиш керак. Юзларингизга нима(га) қон суркаб тасқара қилдилар.

К а м о л. Эй дўқтур биродар! Дамингизни чиқормасдан муолижангизни қилуб чиқуб кета беринг. Бу кишанни калити отамда. Бетимдаги қонни сабабин онамдан сўранг.

Агар улар сизни мунда келгонлигингизни билса, уруб кал-таклаб ҳайдаб чиқорадур.

Дўқтур. Нима учун солгонлар. Буни нима фойдаси бор? Бу сизнинг касалингизга бутун зиён.

Камол. Буни фойда-зиёнин улар ўзлари яхши биладурлар. Уларча, мунда зўр хосият бор. Бу жуда улуғ, табаррук нарса. Сиз билан биз унга тушунмаймиз.

Дўқтур. Йўқ! Нима бўлса бўлсун, мен ҳозирда ҳифзи сиҳҳат қонуни юзасидан совлиқга зарарлик нарсани оёғингиздан ешдирмай, туруб кетмасман.

Камол. Сиз ортуқча қайғурманг. Муни мени оёғимдан тушадургон вақтининг соати — минутининг сўқиши яқин қолди. Табиий ул ўзидан-ўзи тушуб қоладур.

Дўқтур. Мен сизнинг бу муғолаталак муаммога ўхшаган сўзингизга тушуна олмадим.

Камол. Мен сизга ҳали айтмадимми, бунинг ҳақиқатига улар тушунадурлар.

Аҳмад. Дўқтур афанди, мен сиздан кейин қолуб ешдириб ташлайман, хотиржам бўлинг.

Дўқтур. Мен эртага соат 9 да яна келаман. Агарда бу кишан оёғидан ешилмаса, ҳукумат воситаси-ла ешдираман.

Камол. Сиз ешдирмасангиз ҳам бу кишан масаласи бир соатга қолмасдан ҳал бўладур.

Дўқтур (*устулга ўтуруб, рессен ёзуб*). Мана, ики хил дору ёздим. Бири — суюқ, бири — фарашўк. Устидаги ёзилгон вақтига қараб, эртагача ичириб туриш керак. (*Хайрлашуб чиқуб кетар.*)

Аҳмад кузатуб қайтуб келур.

Аҳмад. Хўш, ўртоқ, сенга нима бўлди? Нима учун бу ҳолга тушдинг?

Камол. Ўртоқжон! Мени касалимни, дардимни бир чеккасини ўзинг биласен. Сўраб нима қиласен?

Аҳмад. Ақлинг, ҳушинг ўзингда туруб, кишанга тушуб ётганингга ҳайронман.

Камол. Қўй ўртоқ, дўқтурга ўхшаб сен ҳам кишан масаласин қўзғама. Унинг мени оёғимда бир соатлик умри қолган.

Аҳмад. Эртага эрталаб келуб хабар оларман. Ҳозирча хайр. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л. Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дерлар, тўғридур. Мени бу дардимни дўқтур бўлмоқ тугул, Афлотун, Абу Али ибн Сино бўлса ҳам билолмайдур, даво қилолмайдур. Давоси осон – ўлум, ажал. Одамлар мундан кўрқадур. Аммо мен чақирамен, истаймен, орзу қиламен. (*Шеър ўқур.*)

Дунё, турмуш – бир шатранжбозлиқ...
Юз йил пиёда суруб, пил минуб от ўйнатсам,
Ажал ўйинчи бўлуб, бир куни қилур мени мот.

И с к а н д а р (*кирар, чўнтагидан хатни олиб*). Мана бу хатни опам сизга беруб юборди. (*Хатни узатуб чиқуб кетур.*)

К а м о л (*шошилуб, хатни очуб, титрағон ҳолда ўрнидан туруб, қалтираб ўқур*).

Мактуб.

«Эй, мени суюкли Камолим! Бу санга энг сўнгги ёзгон мактубим. Мундан сўнгги мактубни сенга энди нариги дунёдан ёзурмен. Сенинг тарафингдан келгон қора хабарлар, қисқаси, ишқ ва муҳаббат балоси мени жонимдан тўйғузди. Бу ёруғ дунёда турмоқдан қоронғу гўрга кирмоқни авло билдим. Бу мактубим орқасидан эшигинг ол(ди)дан суюкли Марямингни товутин ўтгонин кўрурсан. Сен, яша Камол! Мен кетдим Марям».

Кўллари қалтираб, мактубни гижимлаб ерга ташлар.

(*Қаттуғ товуш билан.*) Эй, золимлар! Қотиллар! Жаллодлар! Дунёдан хабарсизлар! Эски турмуш асирлари! Бизларни бошимизга бу балоларни келтургон, ёш умрларимизни хазон қилгон, ёруғ дунёда яшамоқдан тўйдургон – сиз! Сиз! Сиз! Сиз!!! (*Ерга йиқилур.*)

Қаттуғ товуш эшитуб Карим, Жамол, Ҳабиба кирар.

Камолни кўтариб калавотга ётқузурлар.

Ж а м о л. Жон болам, санга нима бўлди? Мунча қаттуғ бўқурвотсан?

К а м о л. Онажон, бўқирвотганим йўқ. Ёлғузликдан, зерикгонимдан ашувла айтвотман. Ҳофизлик қилвотман.

Ж а м о л. Жон болам, мунақанги кўрқадиғон бўлсанг, ёнингга келуб ишимни қилуб ўтурайми?

К а м о л. Йўқ, онажон мени ўз ҳолимга қўйинг. Сизни жиним ёқтирмайди.

Карим (бой) (*шиддат билан*). Ёлгузликдан зерика-дигон бўлсанг, бор! Ана уйда санга қанча пул харажат қилуб хотун олиб бериб қўйибман, ёнига кириб ўтур! Йўқ, ҳали ҳам сани фикринг, хаёлинг Салим қуруқни қизи Марямда. Бор! Бўлмаса, ана, Марямни ёнига бор! Ул ҳозир заҳар ичуб ўлди.

Камол. Отажон, ўлган бўлса яхши бўлибдур. Сиз ҳам, биз ҳам қутулибмиз.

Карим (бой). Жим ёт! Мунақанги ғалва қиладурғон бўлсанг, арқон олиб келуб, калавотга бойлаб қўяман.

Камол. Отажон, жуда яхши қиласиз. Бойлаб қўйсангиз, зора тинч ётсам, алаҳлаб ўрнимдан туруб кетвотман.

Жамол. Қўйинг, отаси боламни бойламанг.

Карим (бой). Жиннини бойламаса тузалмайди, дейдилар. (*Чиқуб кетар.*)

Камол. Ҳабиба синглим, сен менга бир пиёла совуқ сув олиб келиб бер. Юрагим ёниб кетди.

Ҳабиба. Хўб, оқажон. Ҳамиша қайнаган сув ичардингизу? Энди нимага совуқ сув ичаман девотсиз?

Камол. Майли, қайнаганми, қайнамаганми, ишқилуб совуқ сув бўлсун.

Ҳабиба. Хўб. (*Кўлига пиёла олиб чиқуб кетар.*)

Карим арқон олиб келуб, калавотга Камолни белидан айлантуруб боғлаб қўяр.

Карим (бой). Жур, хотун, мени сандуғдан беқасам чопонимни олиб бер. Комилжон бойникига зиёфатга бораман. (*Чиқишуб кетар.*)

Ҳабиба (*сув олиб келур*). Ока, мана, сув ичасизми?

Камол. Йўқ, синглим. Устолни устига қўй. Сал туриб ичамен. Кел, синглим, отам мани жуда қаттуғ торгуб бойлаб кетдилар. У ёғ-бу ёғимга ағанолмай ётибман. Арқонни ешиб қўй.

Ҳабиба. Ешсам, мени отам уришмасмукинлар?

Камол. Қўрқма, синглим, қўрқма. Манга нима бўлибдур. Бировни урмасам, сўкмасам, бекордан бекорга бойлаб, овора бўлиб юриптилар. Сан қараб тур, ман энди тинч ётаман. Бирпасдан кейин жуда ҳам тинч ётаман. Асло қимирламайдиган бўлиб ётаман.

Ҳабиба. Тинч ётадигон бўлсангиз ешаман. Худоё тинч ётинг. Қумтошдек ётинг. (*Арқонни ешар.*)

Камол. Синглим, жуда топуб гапурдинг. Ман энди кумтошдек бўлиб ётаман.

Ҳабиба. Худоё кумтошдек тинчиб ётинг. (*Чиқуб кетар.*)
Камол (*туруб ўтуруб, шеър ўқур*).

На қилдинг, эй фалак, ул моҳи тоби олам орони?
Нечук қизғонмадинг ер қўйнидан ул дурри яктони?
Хароб этсун, йиқитсун, мотами бу эски дунёни!
Қиёматлар кўпарсун кўк юзинда ердаги қони!

(*Ўрнидан туруб юрur, хаёл суруr. Бориб эшикни занжи-рини солиб келур.*) Эй золимлар! Қонхўрлар! Жаллодлар! Қачонгача бу боришингизда давом этасиз?! Бизни бир-биримиздан ойирғон ким? Сиз! Сиз! Гўзал ҳиссиётлари-мизни ер билан яксон қилғон ким? Сиз! Сиз! Йўқ, йўқ, сиз эмас. Сизларни йўлдан урадурғон шайтон, азозил, иблис!

Шайтон гулдурoс ила бирдан ўт орасиндан чиқар,
қулар, Камолга қараб юрар.

Қоч! Қоч! Наритур! Қоч, кўзимга кўринма! Нима истайсан?

Шайтон. Камол, нима учун мендан кўрқасан? Кўрқма! Нимага мандан хафа бўласан! Қилгуликни ўзинг қилуб, гуноҳни мани бўйнимга ағдарма! (*Жиддий.*) Сиз!.. Сиз, одам болалари, биз шайтонларни тушига кирмағон гуноҳларни қиласиз! Уёлмасдан ҳаммасини бизни бўйнимизга оғдара-сиз! (*Юмшоғроқ.*) Камол! Камол, сан ўзинг уларни, ул қора кучларни қувватини билиб туриб, улар билан олишдинг, курашдинг! Ёлғузлик қилдинг! Кучсизлик қилдинг! Йиқил-динг! Енгилдинг! Қилгуликни ўзинг қиласан-де, биздан хафа бўласанми? Қўй, кўб хафа бўлма! Ўзингни кўб қийнама. Сани кўнглингдаги ишни ман биламан. Аввал анув пиёладаги муз-даккина сувни ич. Ундан кейин анув арқонни ол. Анув ёғочга сол. Бўйнингдан сиртмоқ солиб, ўзингни ос! Кўнглингдаги-ни топдимми? (*Кулур.*) Ана ундан кейин бу мотамхонадан, бу эски чуриғон турмушдан қутулуб, боя сандан илгарироқ кетғон суюклу маҳбубанг Марям билан қўшилурсан. (*Секин боруб йўқ бўлуб кетар.*)

Саҳна орқасидан ҳазин шеър ўқилур. Камол бориб сувни ичар.
Арқонни олиб дор тайёрлаб, бориб ўзин осмоқчи бўлғонда саҳнани бир томонидан ҳамма қариндошлари кўринур.

К а м о л (*аччиғлануб*). Сиз!.. Сиз мени бу ҳолга солғон, сиз, сиз – жаҳолат қурбонлари, сиз! Сиз, эски турмуш асирлари, сиз! Сиз, бошимга етдингиз! Жонимни олдингиз! Қонимни тўқдингиз! Яна менга ўхшаш мингларча ёш ўсмурларни бошига етасиз! Умрини хазон қиласиз! Куйдирасиз! Ёндирасиз! Қирасиз! Ўлдирасиз! Сиз! Сиз! Сиз! (*Йиғлар.*) Эски турмуш бандалари – сиз! Сиз! Сиз... Жаҳолат асирларисиз! Қочинг, қочинг. Боринг! Кўзимга кўринманг!

Ҳаммаси кетурлар, орқадан шеър ўқилур. Бир томондан ёруғлик пайдо бўлиб Марям пари суратинда кўринур.

К а м о л. Кел! Малагим, кел! (*Яқин борур, қочур.*) Ана, мандан қочвотди. Қочма, қочма! Суюклу Марямим, қочма (*ғойиб бўлур*). Ана, кетди. Кетди, мени ўз ёнига чоқируб, кетди. Хўб, хўб. Мана, ман ҳам ёнингга бормоқға ҳозирман, тайёрман. Хайр, эй бевафо дунё! Алвидо! (*Калима келтуруб, ўрундуқ устига чиқуб, ўзин осуб, ўрундуқни тегиб юборур.*)

Парда тушар.

1923 йил 28 июнь, Тошканд.

Имзо: Абдулла Авлоний